

GODEN EN HALF GODEN

FILON VAN BYBLOS over de
Fenicische mythologie

Jona Lendering en Hein van Dolen

1 EEN KENNISMAKING

De *Fenicische Geschiedenis* van Filon van Byblos had een belangrijke bron voor onze kennis van de antieke cultuur kunnen zijn. Over de Romeinen, de Grieken, de Joden, de Egyptenaren en de Mesopotamiërs weten we dankzij allerlei oude teksten en archeologische vondsten redelijk wat, maar de Feniciërs, die midden tussen de zojuist genoemde volken woonden, zijn minder goed bekend. Als eerste omschrijving kunnen we zeggen dat de Feniciërs de bewoners waren van de havensteden van het huidige Syrië, Libanon en Israël. Daarover straks meer. Voor het moment volstaat de constatering dat er weinig Fenicische teksten resteren en dat bodemonderzoek wordt bemoeilijkt doordat de oude havensteden liggen begraven onder moderne havensteden. Daardoor zijn de Feniciërs slecht bekend. Als we het geschiedwerk van Filon van Byblos hadden kunnen lezen, was onze kennislacune minder groot geweest.

Helaas is Filons *Fenicische Geschiedenis* verloren. We kennen haar alleen via citaten in de publicaties van latere auteurs, en dan met name de *Vorbereitung tot het Evangelie* van de vierde-eeuwse christelijke schrijver Eusebios van Caesarea (263-ca. 339). Zijn citaten, gelukkig lang, vormen de kern van het boek dat u nu in handen hebt. De passages die niet aan Eusebios zijn ontleend, zijn te kort om informatief te zijn. Zo telt Fragment 6 slechts zestwintig Griekse woorden.

We baseren ons dus vooral op Eusebios, die sommige delen van Filons tekst samenvat en andere letterlijk citeert. Zo beschikken we over

- een passage uit het voorwoord (Fragment 1)
- een gedicht over het ontstaan van de wereld (Fragment 2a)
- een stamboom van uitvinders, opgesteld in Tyrus (Fragment 2b)
- een verslag uit Byblos van het conflict tussen Ouranos en Kronos (Fragment 2c)
- een overzicht van latere heersers (Fragment 2d)
- een citaat over mensenoffers (Fragment 3)
- een beschrijving van slangenculten (Fragment 4)

Oudheidkundigen hebben altijd met belangstelling naar Filon gekeken. Omdat we zo weinig weten over de Feniciërs, biedt elk fragment welkome informatie. Zeker informatie over hun religie is welkom, want de Feniciërs woonden naast de Joden, die in hun religieuze literatuur polemiseren tegen de door de Feniciërs vereerde goden. Berucht is hoe de profeet Elia 450 priesters van Baäl de dood injoeg.¹ Zo'n gebeurtenis maakt nieuwsgierig naar wat de Feniciërs zelf zouden hebben verteld, en Filon lijkt een tipje van de sluier op te lichten.

Zijn boek heette echter niet *Fenicische Religie*, maar *Fenicische Geschiedenis*. Het historische overzicht dat je bij die titel zou verwachten, is verloren. Ook daarover zouden we graag het eigen Fenicische verhaal hebben willen lezen, maar de overgeleverde Filonfragmenten hebben vooral betrekking op de mythologie.

Een van de vragen is hoe accuraat Filon de mythen navertelt. Hoewel het op het eerste gezicht betrouwbaar oogt dat hij een bron noemt, een zekere Sanchouniathon, roept dit in feite vragen op. Zulke oeroude verhalen zijn immers algemeen bekend. Andere antieke geschiedschrijvers verantwoorden ook niet waar ze deze of gene mythe hebben gelezen. Het is echter niet alleen vreemd dát Filon een bron vermeldt, het is ook opvallend wát hij vermeldt. Dat is namelijk opvallend complex. De samensteller van zijn bron, Sanchouniathon, zou hebben geleefd vóór de Trojaanse Oorlog en zou zich baseren op een oeroude, door ene Taäutos geschreven tekst over de oudste menselijke geschiedenis.² Al met al komt onze kennis van de Fenicische mythologie dus tot

ons als Russische pop: Taäutos, dan Sanchouniathon, daarna Filons *Fenicische Geschiedenis* en dat boek is tot slot overgeleverd in de vorm van citaten.

Op gezag van die oeroude en volgens Filon buitengewoon erudiete Sanchouniathon vernemen we fascinerende verhalen over mensen die zich door uitvindingen dermate verdienstelijk hadden gemaakt, dat de mensen hen waren gaan vereren als weldoeners. Er waren tempels gebouwd, na hun dood was de verering voortgezet en zo was de godsdienst ontstaan. Oudheidkundigen hebben het probleem met die stof twee eeuwen geleden al herkend: de door Filon als Fenicisch gepresenteerde informatie oogt heel erg Grieks. Dat mythen over de goden feitelijk gingen over achtenswaardige koningen uit vervlogen tijden, is namelijk de theorie van de Griekse auteur Euhemeros. We zullen daar nog op ingaan en voor het moment alleen constateren dat Filons tekst zó opzichtig euhemerisch is, dat het voor de grote geleerden van de negentiende en vroege twintigste eeuw een uitgemaakte zaak was dat de *Fenicische Geschiedenis* een product was van de Grieks-Romeinse wereld. Sanchouniathon en Taäutos waren verzinsels. Wie iets wilde weten over de religie van het oude Fenicië, had weinig aan de Filonfragmenten.

Maar zo makkelijk liet Sanchouniathon zich niet terzijde schuiven. Inmiddels concluderen oudheidkundigen dat Filon wel degelijk gebruik heeft gemaakt van ouder materiaal. Archeologen hebben namelijk honderden kleitabletten opgegraven die inzicht bieden in de oosterse mythologie. Deze vertoont allerlei overeenkomsten met de informatie die Filon toeschrijft aan Sanchouniathon. Filons *Fenicische Geschiedenis* biedt dus informatie, hoe vervormd ook, over de mythen die ooit circuleerden in het oude Fenicië.

De fragmenten passen dus in diverse contexten: in de christelijke wereld van bisschop Eusebios, in de Romeinse wereld van Filon, in de Fenicische wereld van Sanchouniathon, in de wijdere oud-oosterse wereld en tot slot in een Bijbelse wereld die wij eraan kunnen leggen. Dat maakt de presentatie van de fragmenten nogal complex. We zullen daarom eerst hoofdstukken wijden

aan de Feniciërs en aan de mythische wereld van de Oudheid. Daarop volgen hoofdstukken over Euhemeros en het joodse en christelijke monotheïsme. Pas daarna kijken we naar het weinige dat bekend is over het leven van Filon. Na nog wat observaties over Sanchouniathon komen we dan eindelijk toe aan de vertaalde fragmenten. Voor deze omweg is geen alternatief, maar we zullen zien dat Filon de omweg waard is.

2 KANAÄNIETEN EN FENICIËRS

De vooroordelen zijn bekend: de Romeinen veroverden de halve wereld, de Grieken waren creatief, de Joden waren religieus, de Egyptenaren bouwden piramides en de Mesopotamiërs stichtten de eerste steden. En de Feniciërs, dat waren de spreekwoordelijke kooplieden van de Oudheid. Dat zijn de algemene noties, en zoals in alle clichés schuilt er wel iets van waarheid in. De Feniciërs waren kundige zeevaarders en kooplieden.

Ze woonden midden tussen de grote cultuurzones van de oude wereld. In het oosten lag Mesopotamië, het tweestromenland van Eufraat en Tigris, waar in het vierde millennium de eerste steden ontstonden. Rond 3000 v.Chr. ontwikkelden de Mesopotamiërs een complex schriftsysteem, het spijkerschrift, waarmee ze schreven op kleitabletten. Vanaf het derde millennium v.Chr. beschikken we over brieven, liederen, mythen, poëzie, spreekwoordencollecties, literatuur, wetsteksten en wat niet al meer.

In het zuidwesten lag Egypte, dat rond 3000 v.Chr. onder één koning werd verenigd, die zijn goddelijke status onderstreepte door cadeaus aan te nemen van de gehele mensheid en in ruil daarvoor geschenken teruggaf. Wij zouden zeggen: de farao dreef handel, maar dat is niet hoe men het destijds zag. De havensteden in het huidige Libanon waren de plaatsen waar men kostbare ladingen uit Egypte ruilde tegen cederhout of de producten die per karavaan vanuit Mesopotamië waren aangevoerd.

In het noordelijke gebied, dat wij Turkije noemen en dat destijds Anatolië heette, ontstond in het tweede millennium het ko-

ninkrijk van de Hittieten: een andere machtige staat, opnieuw een vorst die zich aan zijn stand verplicht voelde geschenken uit te wisselen met andere heersers. Ook de Hittieten stelden daarom belang in de handelshavens van Ugarit, Arwad, Byblos, Beiroet, Sidon, Tyrus en Akko. Daar arriveerde bovendien Cypriotisch koper, dat ieders belangstelling had. Tin kwam uit het mysterieuze

westen, en daarom waren er handelscontacten met Rhodos en Kreta. Daar begon de Griekse wereld, gedomineerd door paleisburchten die niet onderdeden voor die in bijvoorbeeld Anatolië. Zo bestond in het tweede millennium v.Chr. een uitgebreid netwerk van vorsten die geschenken uitwisselden.

Centraal in dit netwerk lag de regio die we Kanaän noemen: Syrië, Libanon, Jordanië en Israël met de Palestijnse gebieden. Archeologen hebben er diverse steden kunnen onderzoeken. Niet in het kustgebied, waar opgraving lastig is, maar wel in het binnenland. Zo kennen we de materiële cultuur van het derde en tweede millennium. Er zijn ook kleitabletten gevonden, waarvan de teksten begrijpelijk zijn omdat ze zijn geschreven in talen uit de Semitische taalfamilie, waartoe ook het Arabisch, Hebreeuws, Aramees en Fenicisch behoren. Uit deze teksten leren we over politiek, religie, literatuur en het dagelijks leven.

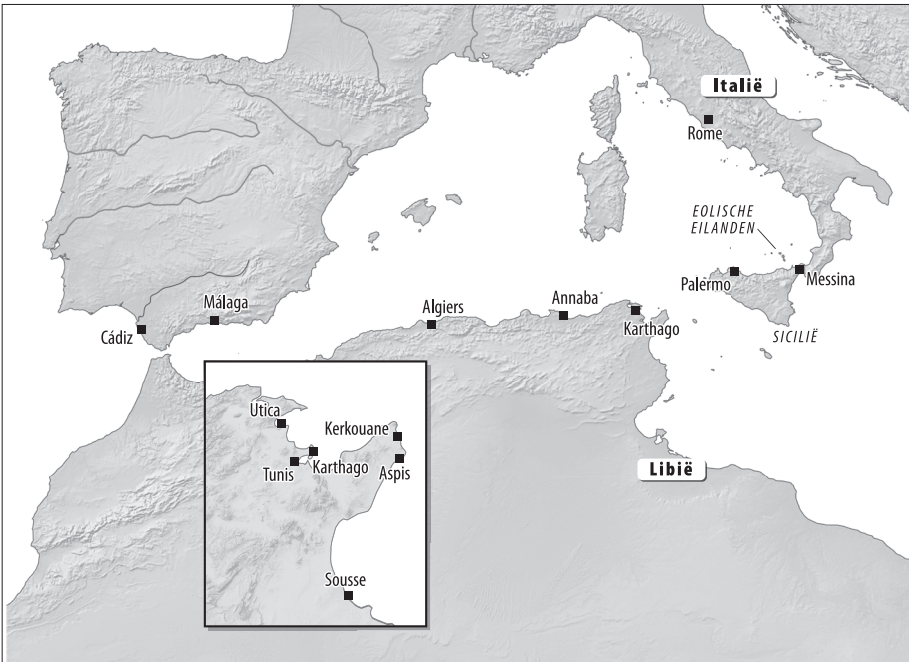
De teksten uit al deze regio's tonen hoe in het tweede millennium v.Chr. koningen grote delen van de oogst opeisten om hun hovelingen en ambachtslieden te voeden. We herkennen verder dat steeds meer boeren het niet langer konden bolwerken. Toen in de dertiende eeuw v.Chr. het klimaat begon te veranderen, raakte het systeem uit balans, zowel in Kanaän als elders. De Hittitische cultuur verdween zó grondig dat ze volslagen onbekend was tot oudheidkundigen haar een eeuw geleden herontdekten. De Griekse paleisburchten werden verlaten, migranten raakten op drift, in Egypte verdween het centraal gezag en in zuidelijk Kanaän liepen de steden leeg. Het Bijbelboek *Rechters*, dat gaat over deze tijd en regio, documenteert voor het binnenland een stamsamenleving. Wat oorzaak en gevolg is, is niet te achterhalen, maar de wereld van het tweede millennium was voorbij.

Alleen de stadstaten aan de kust bleven functioneren. Een mogelijke verklaring is dat die hun voedsel vanouds importeerden, dat er dus überhaupt geen boerenklasse was die in de problemen raken kon en dat deze steden dus feitelijk al waren voorbereid op de nieuwe tijd. Vanaf dit moment – laten we zeggen: de elfde eeuw v.Chr. – spreken we niet meer van de Kanaänitische maar van de Fenicische cultuur. Dat is alleen maar een definitiekwestie,

want de Fenicische cultuur valt te typeren als voortzetting van de eerdere, Kanaänitische cultuur. Veel bleef hetzelfde. Net als voordien werden de stadstaten bestuurd door koningen en magistraten, enigszins gecontroleerd door families van rijke kooplieden. De schrijftaal was nog steeds een Semitische, de goden van het pantheon waren vrijwel dezelfde en de *Fenicische Geschiedenis* van Filon suggereert dat ook de mythologie overeenkomsten vertoonde.

Op zoek naar metaal hernieuwden de Feniciërs de oude handelsnetwerken. Een mooi voorbeeld is de verlaten stad Kition op Cyprus, het huidige Larnaka, dat vanaf de vroege negende eeuw v.Chr. opnieuw werd bewoond door mensen uit Fenicië. Vrijwel zeker zochten ze koper. Al gauw volgden verre buitenposten. Rond het midden van de negende eeuw waren er contacten met Andalusië, waar andere metalen waren te vinden. Tegen het einde van de negende eeuw waren er permanente vestigingen in het Tunesische Utica en in Cádiz aan de Atlantische Oceaan. Moderne steden als Palermo op Sicilië, Karthago en Tunis in Tunesië,

Annaba en Algiers in Algerije en het Andalusische Málaga zijn allemaal ontstaan als Fenicische nederzettingen.

Terwijl de Feniciërs een westelijk handelsnetwerk voortzetten, ontstonden in het achterland nieuwe politieke eenheden. Het best bekend is hoe de stammen ten zuiden van Fenicië zich reorganiseerden als de koninkrijken Juda en Israël. De bewoners deelden met de Feniciërs dezelfde materiële cultuur, dezelfde opvattingen over de kosmos en het hiernamaals, dezelfde rituelen, dezelfde literaire vormen, dezelfde angsten voor demonen, dezelfde waarden en lange tijd ook dezelfde goden. De Fenicische en de Joodse wereld hadden dus allerlei overeenkomsten, zodat de fragmenten van Filons *Fenicische Geschiedenis* helpen om de Bijbel te begrijpen en andersom.

Ook elders in het Fenicische achterland, in het huidige Syrië, ontstonden stadstaten, waar het Aramees de voertaal was. De veranderende politieke situatie lijkt te hebben samengehangen met het feit dat in het oosten een bedreigend machtig koninkrijk was

ontstaan: Assyrië. Vanuit noordelijk Mesopotamië breidde dit gewelddadig zijn macht in alle richtingen uit, tot het rond 670 v.Chr. heel het Nabije Oosten had verenigd. De Syrische stadstaten en Israël verzetten zich, maar werden uiteindelijk verslagen en betaalden tribuut. De Fenicische havensteden en Juda hadden soortgelijke ervaringen.

Het Assyrische Rijk ging rond 612 v.Chr. ten onder. De Babyloniërs, die leefden in het zuiden van Mesopotamië, waren de nieuwe heersers in het Nabije Oosten. Maar Babylonië bleek een reus op lemen voeten. Al in 539 v.Chr. namen de Perzen de macht over en zij hielden het twee eeuwen uit. De stad Sidon veranderde in de Perzische vlootbasis, waarvandaan de Fenicische oorlogsvloten uitvoeren richting Cyprus, Egypte of Griekenland.

Hoewel de afwisseling Assyrië → Babylonië → Perzië anders suggereert, was er een grote mate van continuïteit. De vereniging van het Nabije Oosten onder één vorst leidde bovendien tot meer culturele uitwisseling en grotere eenheid. Er was bijvoorbeeld behoefte aan één kanselarijtaal en het Aramees werd daardoor, met een woord van de Duitse geleerde Holger Gzella, de eerste wereldtaal. Ook de Feniciërs gaven hun oude taal op en accepteerden het Aramees als spreektaal.

De westelijke expansie, de gewelddadige integratie van de stadstaten in het oostelijke wereldrijk en de opkomst van het Aramees zijn voor Fenicië de drie grootste historische gebeurtenissen tussen de elfde en de vierde eeuw v.Chr. We zouden graag meer weten, maar zoals gezegd zijn de oude havensteden nauwelijks archeologisch te onderzoeken. Daarnaast zijn er onvoldoende door Feniciërs geschreven teksten overgeleverd. Er zijn weliswaar inscripties, ongeveer 10.000 zelfs, maar doorgaans zijn dat weinig informatieve grafschriften of bouwinscripties. Terwijl oudheidkundigen die zich specialiseren in het buurland Israël, beschikken over talloze Joodse teksten, is de Fenicische literatuur zoek. Voor een volk dat een rol speelde bij de verspreiding van het alfabet, is dat wat ironisch. De Filonfragmenten zijn alleen al belangrijk omdat ze überhaupt bestaan.

In het hart van de oude wereld leefden de Feniciërs. Maar anders dan de hen omringende volken, zoals de Egyptenaren, Mesopotamiërs, Joden, Grieken en Romeinen, zijn de Feniciërs nauwelijks bekend.

Over dit volk schreef Filon van Byblos ooit de negen boekrollen tellende *Fenicische Geschiedenis*. Daarvan resteren alleen nog fragmenten, die weinig vertellen over het verleden van Fenicië, maar over de mythologie des te meer. De fragmenten gaan over de goden waartegen de samenstellers van de Bijbel zich afzetten en bieden verhalen die de vroegste Griekse dichters inspireerden. Ze zijn weliswaar fragmentarisch, maar uitermate interessant voor classici en godsdiensthistorici.

Filon van Byblos' *Fenicische Geschiedenis* is tegelijkertijd ook te lezen als het werk van een Griekstalige geleerde in een welvarende, steeds Romeinse wordende wereld. Hij schuwde de polemieken niet om iets van zijn eigen cultuur te bewaren. Ook al is er weinig over van zijn *Fenicische Geschiedenis*, Filon is in zijn doel geslaagd.

Voor *Goden en halfgoden* maakte classicus en Byzantinoloog **Hein van Dolen** voor het eerst een Nederlandse vertaling van wat er resteert van de *Fenicische Geschiedenis*. Historicus **Jona Lendering** schreef de toelichting. Van Dolen en Lendering werkten eerder samen bij de vertaling van Herodotus' *Het verslag van mijn onderzoek*.

'Een behartigenswaardig boek, dat al gauw aanleiding geeft tot nadenken, discussie en zelfreflectie.'
– *Archeologie Magazine over Oudheidkunde is een wetenschap*

Uitgeverij Omniboek

www.omniboek.nl

ISBN 9789401920711 NUR 683

9 789401 920711